

SLOVENSKÁ ŠTATISTIKA a DEMOGRAFIA

SLOVAK STATISTICS
and DEMOGRAPHY

2/2015

ročník/volume 25

Recenzovaný vedecký časopis so zameraním na prezentáciu moderných štatistických a demografických metód a postupov.

Scientific peer-reviewed journal focusing on the presentation of modern statistical and demographic methods and procedures.

Článok/Article: 1

Typ článku/Type of article: vedecký článok/scientific article

Strany/Pages: 3 – 13

Dátum vydania/Publication date: 15. apríl 2015/April 15, 2015

Pavol TIŠLIAR

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

**TRANSFORMÁCIA PLODNOSTI NA SLOVENSKU V 19. A 20. STOROČÍ
(Teoretické a metodologické východiská z pohľadu historickej demografie)**

**TRANSFORMATION OF FERTILITY IN SLOVAKIA IN THE 19th AND 20th CENTURY
(Theoretical and methodological bases in terms of the historical demography)**

ABSTRAKT

V tomto príspevku si dávame za cieľ poukázať na teoreticko-metodologické východiská transformačného procesu reprodukcie obyvateľstva Slovenska, ktorý prebehol na konci 19. a v prvej polovici 20. storočia, stručne načrtnúť jeho priebeh a prejavy a vymedziť jeho historickú podmienenosť.

ABSTRACT

This paper aims to underline the theoretical and methodological background for the study of the transformation of reproductive behavior in Slovakia which took place in late 1800s and early 1900s. We also provide a brief description of the progress and its outward demonstrations as well as the definition of its historical conditionality.

KĽÚČOVÉ SLOVÁ

Slovensko, plodnosť, demografická tranzícia

KEY WORDS

Slovakia, fertility, demographic transition

1. ÚVOD

Slovensko koncom 19. storočia predstavovalo región s jednou z najvyšších intenzít plodnosti v celoeurópskom kontexte. Postupne však práve od konca 19. storočia nastáva pokles pôrodnosti a plodnosti spolu s celkovou transformáciou reprodukčného správania. Cieľom príspevku nie je analyzovať zmeny v intenzite a charaktere plodnosti, ktoré sú do značnej miery už na Slovensku známe, ale chceme poukázať na teoreticko-metodologické východiská tohto procesu a stručnú charakteristiku jednotlivých etáp, ktoré možno v populačnom vývoji Slovenska vymedziť.

V slovenskej historiografii je niekoľko prác, ktoré sa zaoberali otázkou znižovania pôrodnosti na Slovensku. Ako jeden z prvých na tento problém upozorňoval už v 30. rokoch 20. storočia Alojz J. Chura v dvojdielnej publikácii *Slovensko bez dorastu?* [10, 11, 12] Konceptne ucelenejší pohľad na problematiku podal koncom 50. rokov 20. storočia Ján Svetoň v syntéze *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu* [18]. Spomenuté práce však zodpovedali dobe, v ktorej vznikli. Autorom predovšetkým chýbal časový odstup od skúmanej témy, ale rovnako aj jemnejšie metodologické nástroje na uchopenie problematiky a teoretické východiská, ktoré sa viažu na rozvoj modernej demografie a historickej demografie ako osobitného historického smeru, najmä od 70. a 80. rokov 20. storočia. Popri mnohých štúdiách, ktoré sa zaoberajú čiastkovými problémami, posledný podrobnejší príspevok

k problematike plodnosti a celkovej reprodukcie obyvateľstva Slovenska predstavuje úvod do tejto problematiky z roku 2008 [25].

2. CHARAKTER STARÉHO DEMOGRAFICKÉHO REŽIMU, JEHO PODMIENENOSŤ A VPLYVY NA POPULAČNÝ VÝVOJ SLOVENSKA V EURÓPSKOM KONTEXTE

Charakter reprodukčného správania na Slovensku bol prakticky až do konca 19. storočia extenzívny. Vyznačoval sa vysokou intenzitou pôrodnosti, ktorú sprevádzala len o niečo nižšia úroveň úmrtnosti. Výsledkom takéhoto vývoja boli nízke populačné prírastky, ktoré boli navyše postupne znižované pomerne masívnou zahraničnou emigráciou. V posledných desaťročiach 19. storočia aj na území Slovenska vieme identifikovať výraznejšie zmeny v reprodukčnom správaní súvisiace s postupným nástupom demografickej revolúcie. Tá sa však v niektorých krajinách severnej a západnej Európy začala prejavovať už v druhej polovici 18. storočia. Tento proces možno zjednodušene charakterizovať ako premenu extenzívnej formy reprodukcie na formu intenzívnu, ktorá sa prejavuje celkovým znížením pôrodnosti (z vyše 35 ‰ pod úroveň 20 ‰), ale aj zlepšovaním úmrtnostných pomerov [20, 21]. V tomto procese zároveň dochádza k zmene vzťahu obyvateľstva k vlastnej reprodukcii, keď nastáva posun od biologickej k výrazne sociálnej podmienenosti [14].

Ako sme už naznačili, Slovensko patrilo medzi regióny, kde sa demografický prechod oproti západnej a severnej Európe značne oneskoril. Prvé znaky demografickej revolúcie v Európe možno sledovať vo Francúzsku, a to už v druhej polovici 18. storočia, v Anglicku, Česku, Nemecku, Rakúsku a v niektorých štátoch severnej Európy na začiatku 19. storočia [7]. V prípade Slovenska môžeme hovoriť o prvých náznakoch znižovania v regionálnom kontexte až v 70. rokoch a v celoslovenskom kontexte od 80. rokov 19. storočia [1]. Toto oneskorenie sa následne prejavilo nielen v medzinárodnom porovnaní, ale aj v ďalšom vývoji populácie Slovenska.

Keďže reprodukcia obyvateľstva bola naviazaná najmä na rodinu a život v manželstve, dôležitý faktor predstavoval charakter sobášneho správania. John Hajnal v 60. rokoch 20. storočia analýzou sobášneho správania európskych populácií v 18. a 19. storočí rozdelil Európu na dve oblasti s odlišným vývojom sobášnosti [8, 26].¹ Deliacia čiara podľa výsledkov jeho práce prechádzala od Petrohradu po Terst pri Jadranskom mori. Na západ od nej prevažoval model s nižšou intenzitou sobášnosti a s vyšším priemerným vekom pri prvom sobáši, častejšie teda aj s výskytom definitívneho celibátu. Na východe zasa prevládal nižší priemerný vek vstupu do manželstva, čo sa následne prejavilo aj dlhším plodivým obdobím ženy a možnosťou vyššieho počtu narodených detí. Definitívny celibát tu bol vzácnejší. Slovensko v tomto ohľade patrilo k východoeurópskemu (resp. „neeurópskemu“) typu populácie s nižším sobášnym vekom žien, ktorý sa dlhodobo udržiaval na stabilných hodnotách, a s vyššou intenzitou plodnosti [26].

¹ Neskôr, v 80. rokoch, bola Európa rozdelená do 4 typov: západný (severozápadná Európa), stredoeurópsky model, mediteránny (juhovýchodná Európa) a východný.

3. POPULAČNÁ KLÍMA A PREDPOKLADY JEJ ZMENY

Reprodukčné správanie obyvateľstva je odrazom populačnej klímy. Tá zjednodušene vyjadruje názor obyvateľstva, spoločnosti na oblasť reprodukcie, na možnosti používania kontracepcie (vedomé obmedzovania počatia), na optimálny počet detí v rodine, ale i časovanie vstupu do manželstva. Ide teda o súbor spoločensky akceptovaných hodnôt, ktoré sa dotýkajú rodinného života. Populačnú klímu možno teda označiť za časť spoločenského vedomia, ktorá sa formuje dlhodobo, a radikálna zmena jej orientácie alebo posuny v jej charaktere nastávajú zvyčajne len v dôsledku vážnejších zásahov do života spoločnosti, prípadne sú výsledkom dlhodobého pôsobenia zmien, najmä v hospodársko-sociálnej a spoločenskej oblasti. Zjednodušene povedané, socioekonomické a kultúrne podmienky, populačná politika, environmentálne podmienky, životná úroveň sa môžu zmeniť, no nemusí sa to v krátkodobom horizonte takmer vôbec prejaviť v zmenách populačnej klímy, a teda ani priamo v intenzite a časovaní plodnosti. Spomenuté faktory sú teda z tohto pohľadu nepriame [4].

V zhode s viacerými historickodemografickými prácami, ktoré sa venujú populačnému vývoju Európy, možno konštatovať, že na to, aby sa v populácii presadila vedomá snaha regulovať svoju plodnosť, teda aby došlo k nástupu a presadeniu novej formy reprodukčného správania, je potrebné splniť niekoľko základných predpokladov.

1. Manželské alebo partnerské dvojice sa začnú riadiť novým reprodukčným správaním (modelom) vtedy, ak im prinesie viac výhod ako doposiaľ zaužívaný model.
2. Nový spôsob reprodukcie musí byť kultúrne (eticky a morálne) akceptovateľný v spoločnosti, resp. v tej časti spoločnosti, v ktorej sa uplatňuje.
3. Musia existovať vhodné, prijateľné podmienky, nástroje na to, aby bolo možné nový model reprodukcie praktizovať.

Medzi hlavné priame faktory, ktoré ovplyvňovali plodnosť, je potrebné zaradiť otázky týkajúce sa sobášneho správania a života v manželskom zväzku, najmä s ním súvisiacu dĺžku života v manželstve. V prípade západnej Európy sa niesla prvotná fáza pozvoľného znižovania plodnosti obyvateľstva práve poklesom sobášnosti v dôsledku zvyšovania sobášneho veku. Tu však treba zdôrazniť, že tento faktor na populáciu Slovenska takmer nepôsobil [7]. Samotná dynamika transformácie reprodukčného procesu na Slovensku bola natoľko intenzívna, že sa tu prejavila až druhá fáza demografického prechodu v podobe vedomé obmedzovania počtu detí v rodine a významnejšie bol tento proces prehĺbený dočasnou i trvalou emigráciou, na ktorej sa podieľali predovšetkým muži v ekonomicky aktívnom veku [25].

Vedomé obmedzovanie počatia, možnosti a formy kontracepcie a predčasné ukončenie tehotenstva možno rovnako zaradiť medzi priamo vplyvajúce faktory, ktoré pôsobili na výšku plodnosti [22]. Výsledky niektorých terénnych výskumov etnológov poukazujú na využívanie rôznych foriem kontracepčných praktík (napr. prerušovaná súlož, pohlavná zdržanlivosť, kondóm a pod.) [3]. Aj napriek tomu, že umelé ukončenie tehotenstva bolo trestným činom, umelé potraty mohli zohrávať úlohu pri regulácii veľkosti rodiny. Chura predpokladal koncom 20. a začiatkom 30. rokov 20. storočia počty okolo 25 – 30-tis. potratov ročne (spontánne a umelé) so stúpajúcou tendenciou [11].

4. PREDPOKLADY ZMIEN POPULAČNEJ KLÍMY NA SLOVENSKU

Predpoklady zmien populačnej klímy na Slovensku treba hľadať už v priebehu druhej polovice 19. storočia. Východiskom boli spoločensko-hospodárske zmeny, ktoré prebehli v tomto období. Základným zdrojom obživy obyvateľstva bol primárny sektor, v ktorom prevládalo extenzívne poľnohospodárstvo, na mnohých miestach ešte s využívaním trojpoľného systému hospodárenia [16]. Výhodou pre extenzívnu formu hospodárenia bola početná rodina, využiteľná ako pracovná sila. Zmeny, ktoré nastali v 2. polovici 19. storočia, začali narúšať tento spôsob hospodárenia.

Azda najvýraznejšou spoločensko-sociálnou a hospodárskou zmenou v polovici 19. storočia v Uhorsku bolo zrušenie poddanstva. Išlo o urbárskych poddaných. Spájalo sa so zmenami vo vlastníctve pôdy [15]² a s pozvoľným ukončením robotových povinností. Netýkalo sa to však zmluvných roľníkov a želiarov, ktorí sa museli osobitne z povinností vykúpiť. Nerovnomerne rozdelená pôda, ktorá bola aj výsledkom nedôsledností v procesoch komasácie a segregácie [9], začala vytvárať predpoklady na vhodnejší život menejdetným rodinám. Pôda sa navyše dedila a delila. V dôsledku toho začali relatívne rýchlo vznikáť ekonomicky nesebestačné hospodárstva, čo nútilo ich vlastníkov vyhľadávať aj ďalšie zamestnanie na uživenie početnejšej rodiny, keďže pôda v extenzívnej forme hospodárenia dávala nižšie výnosy. Viazanosť populácie na primárny sektor ako základný zdroj obživy pretrvávala nielen celú druhú polovicu 19. storočia, ale pokračovala aj na začiatku 20. storočia (pokles ekonomicky aktívnych v primárnom sektore medzi rokmi 1890 a 1910 z vyše 70 na 61 %) [6, 17].

Významnou zmenou bol aj nárast námezdné pracujúcich v poľnohospodárstve, pracujúcich na veľkostatkoch, ale i v postupne sa rozvíjajúcich ďalších hospodárskych sektoroch. V 70. a 80. rokoch 19. storočia sa začala aj v Uhorsku prejavovať agrárna kríza, ktorá vypukla v Európe v súvislosti s dovozom lacného amerického obilia. Pretrvala do polovice 90. rokov a jedným z jej dôsledkov bolo zníženie počtu samostatne hospodáriacich roľníkov, ktorých drobné poľnohospodárske podniky krachovali a oni ostávali bez práce [9]. Táto situácia sa v živote obyvateľstva prejavila predovšetkým v probléme, ako uživiť rastúcu populáciu, a viedla k známej agrárnej preľudnenosti vidieka. Pochopiteľne, obyvateľstvo hľadalo východisko z tohto stavu. Stala sa ním pracovná migrácia, realizovaná v oboch „tradičných“ formách, ktorá postupne nadobudla masový charakter. Sezónna pracovná migrácia, ktorá sa týkala nielen dočasného vnútorného sťahovania za prácou najmä smerom do stredného a južného Uhorska (tzv. *robotá na Dolniakoch*), nemala priame populačné dôsledky. Inak však možno hodnotiť vysťahovalectvo za prácou, predovšetkým do zámoria, čo sa často končilo trvalou stratou obyvateľstva. V súvislosti s plodnosťou obyvateľstva však už dlhodobé odlúčenie mužov v reprodukčnom veku od rodín malo aj priame dôsledky.

Napriek tomu, že v živote obyvateľstva nastali spomenuté výrazné sociálno-spoločenské a hospodárske zmeny, v populačnom vývoji a demografických trendoch sa neprejavili okamžite. K zmenám v reprodukčnom správaní totiž došlo postupne a výraznejšie sa v celoslovenskom kontexte prejavili až v 80. a 90. rokoch 19. storočia. Celý tento proces brzdili rezíduá poddanských a starých feudálnych vzťahov, ktoré sa udržiavali počas celej druhej polovice 19. storočia, keď ešte

² Týkalo sa to spočiatku necelých štvrtiny celkovej výmery pôdy v slovenských župách.

koncom 19. storočia prebiehali na mnohých miestach procesy vyvážovania z poddanských povinností a robôt. Rovnako však treba spomenúť zotrvačnosť populačnej klímy, ktorá sa len pozvoľna začala meniť v niektorých častiach spoločnosti.

Ďalším predpokladom zmeny charakteru reprodukcie bolo postupné zlepšovanie úmrtnostných pomerov, ktoré možno sledovať v Uhorsku od poslednej štvrtiny 19. storočia. Zlepšili sa predovšetkým úmrtnostné pomery v dojčenskom a detskom veku. Toto zlepšenie začalo zmierňovať tlak na manželskú dvojicu rodiť deti „do zásoby“ (tzv. teória náhradných detí – Adolphe Quetelet).

5. NÁČRT PRIEBEHU TRANSFORMAČNÉHO PROCESU NA SLOVENSKU

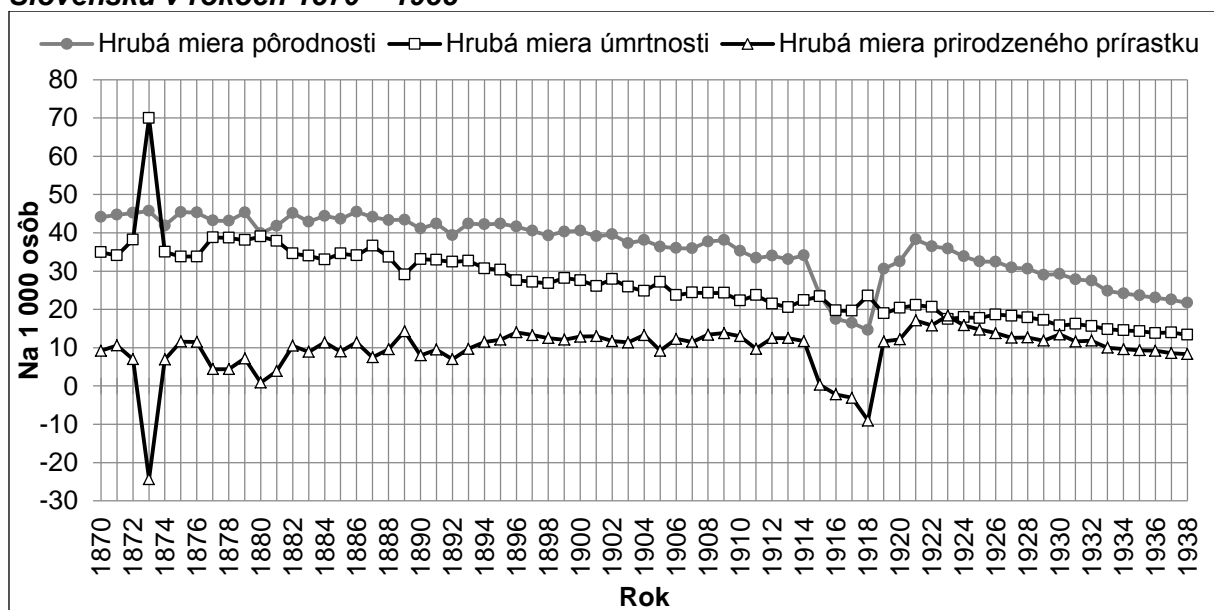
Pôrodnosť na Slovensku začala v 80. a 90. rokoch 19. storočia mierne klesať a tento pozvoľný trend si zachovala až do vypuknutia prvej svetovej vojny, ktorá celý proces transformácie zdynamizovala. Najmarkantnejšie sa to ukázalo v prípade sobášnosti a pôrodnosti [25]. Na oba tieto procesy pôsobila nielen mobilizácia a nástup mužov na front, ale tiež odkladanie nových sobášov na povojnové obdobie. Tak došlo k výraznému poklesu počtu uzatvorených sobášov i hrubej miery sobášnosti (vyvrcholilo v roku 1915, 2,3 ‰), čo sa následne priamo odrazilo aj v nižšej pôrodnosti, ktorá dosiahla kritickú hodnotu v roku 1918, keď na 1 000 osôb nepripadalo ani 15 narodených detí. Po skončení vojny nastala mimoriadne intenzívna kompenzačná fáza, ktorá sa prejavila jednak pri odkladaných sobášoch (nárast sobášnosti až nad 16 ‰, čo predstavuje v dejinách Slovenska najvyššiu známou hodnotu), rovnako aj vo výrazne vyššej pôrodnosti, ktorá však nevykompenzovala celú stratu, ku ktorej počas vojny došlo.

Významnejší nepriamy vplyv na postupný pokles plodnosti obyvateľstva už v poslednej štvrtine 19. storočia mala tiež masová migrácia obyvateľstva. Prejavila sa predovšetkým vo výrazných disproporciách v zastúpení mužov a žien v reprodukčnom veku, keďže mimo územia Slovenska odchádzali najmä muži vo veku 20 – 40 rokov. Celkovo v rokoch 1871 – 1914 sa odhadom zo Slovenska vysťahovalo približne 650-tis. osôb [19]. Vysťahovalectvo vrcholilo na začiatku 20. storočia, keď sa za roky 1899 – 1914 predpokladá odchod až vyše 477-tis. vysťahovalcov [5, 2, 31].

Pracovná migrácia sa výrazne obmedzila počas vojenského konfliktu, no po vzniku Československa sa už na začiatku 20. rokov začalo vysťahovalectvo opätovne pociťovať ako akútny problém slovenskej spoločnosti [27]. V medzivojnovom období však nenadobudla pracovná migrácia za hranice Slovenska takú intenzitu ako pred vojnou. Imigračná politika krajín, kam zväčša smerovali migračné vlny (USA), začala početne obmedzovať prijatých imigrantov. Záujem o vysťahovanie a pracovné príležitosti v zahraničí po vzniku Československa boli opätovne dôsledkom najmä zvyšujúcej sa nezamestnanosti na Slovensku. Do značnej miery negatívne v tomto procese pôsobila transformácia – prispôbenie slovenského hospodárstva novému trhu v Československu (strata celouhorského trhu). To sa zase spätne dotklo oblasti ekonomickej aktivity a zamestnanosti obyvateľstva, ktorú počas medzivojnového obdobia nevyriešila ani prebiehajúca pozemková reforma.

Vplyv hospodárskeho vývoja Slovenska na plodnosť obyvateľstva sa počas medzivojnového obdobia prehĺbil (príkladom môže byť pokles úhrnnej plodnosti počas hospodárskej krízy v 30. rokoch) [23]. Obmedzené vystaňovalectvo nútilo hľadať sezónny príjem v okolitých štátoch či v rámci západnej Európy a za takéhoto stavu bolo smerovanie populačnej klímy stále väčšej časti slovenskej spoločnosti zamerané vedome na reguláciu plodnosti, teda na zmenu reprodukčného správania a prechod k rodine s nižším počtom detí. Extrém v tomto smere predstavovali jednodetné rodiny, ktoré boli početne zastúpené najmä na južnom Slovensku (Tekov, Hont, Novohrad, Gemer), kde prevážil názor na udržanie majetku vcelku a nedrobenie delením medzi viacerých dedičov [3]. Išlo zväčša o evanjelické prostredie, ktoré k otázkam reprodukčného správania a rodinného života pristupovalo pragmatickejšie.

Graf č. 1: Vývoj hrubej miery pôrodnosti, úmrtnosti a prirodzeného prírastku na Slovensku v rokoch 1870 – 1938

Zdroj údajov: výpočet podľa údajov [1]

Intenzita transformačného procesu sa po skončení 1. svetovej vojny a odznení kompenzačnej fázy zrýchlila. Obyvateľstvo Slovenska postupne prechádzalo k menejdetnému modelu rodiny [24]. Svedčí o tom aj vývoj hodnôt úhrnnej plodnosti. Jej hodnoty na Slovensku sa v priebehu približne 20 rokov znížili z 5 detí na necelé 3 deti. Odrazilo sa to aj na hodnotách tzv. Coalových indexov (tab. 1). Tie sú založené na nepriamej štandardizácii, pričom za štandard sa volia miery plodnosti takej populácie, u ktorej sa nepredpokladá vedomé obmedzovanie plodnosti. Vo väčšine prípadov sa za takúto populáciu považujú hutteriti, náboženská komunita žijúca v Severnej Amerike, ostro vystupujúca voči akémukoľvek obmedzovaniu plodnosti a jej miery plodnosti z rokov 1921 – 1930 [14]. Dôležitý pre naše účely je predovšetkým index manželskej plodnosti. Vyjadruje, do akej miery sa líši počet manželsky narodených detí od teoretického počtu pri maximálnej plodnosti. E. van de Walle [28] v súvislosti s hodnotami indexu manželskej plodnosti dokázala, že až pri poklese pod úroveň 0,5 (pod 50 % maximálnej hodnoty) môžeme bezpečne hovoriť, že tento vývoj bol podmienený vedomým obmedzovaním plodnosti prostredníctvom kontracepčných metód (antikoncepcie). V prípade, že sa index pohybuje na hranici 0,6, je možné kontrolu plodnosti len predpokladať. O poklese

plodnosti sa tak hovorí v prípade, ak index klesne o 10 % oproti pôvodnej hodnote. Tá v roku 1880 predstavovala na Slovensku približne 0,61 (61 %) z maximálnej hodnoty manželskej plodnosti hutteritiek. Už v 80. rokoch však bolo možné registrovať niekoľko regiónov, v ktorých manželská plodnosť dosahovala výrazne podpriemernú úroveň. Išlo o Hontiansku a Gemerskú župu, kde už jednoznačne dochádzalo vzhľadom na hodnoty indexu manželskej plodnosti k vedomému obmedzovaniu plodnosti. Ak to výrazne zjednodušíme, teda už koncom 19. storočia na niektorých miestach Slovenska nastala situácia, keď mať nižší počet detí začalo byť výhodnejšie ako ich mať viac. Na celoslovenskej úrovni sa však do roku 1910 hodnoty indexu manželskej plodnosti znížili len nepatrne, a to na 59 % (pokles o niečo viac ako 3 %). Napríklad v Česku za to isté obdobie klesla manželská plodnosť o viac ako 21 % [29]. Až v 20. rokoch sme svedkami dynamizácie znižovania manželskej plodnosti. Mierny nárast oproti roku 1910 bol zapríčinený povojnovou kompenzačnou fázou, no už v roku 1930 index manželskej plodnosti dosiahol hranicu 44 %. Po druhej svetovej vojne opätovne bola úroveň indexu ovplyvnená špecifickou povojnovou situáciou, no je zrejmé, že v 50. rokoch na Slovensku postupne doznievala druhá fáza demografickej revolúcie. Tá je ohraničená spodným intervalom 30 %, ktorý Slovensko prelomilo v 60. rokoch. Aj z tohto prehľadu je zrejmé, že rozhodujúca časť transformácie plodnosti v rámci demografickej revolúcie sa na Slovensku odohrala až v medzivojnovom období, pričom k jej završeniu došlo až po druhej svetovej vojne, kým napríklad v Česku už v 30. rokoch.

Tabuľka č. 1: Index manželskej plodnosti na Slovensku v rokoch 1880 – 1970

Rok	Index manželskej plodnosti
1880	61 %
1890	60 %
1900	63 %
1910	59 %
1921	60 %
1930	44 %
1950	44 %
1961	32 %
1970	28 %

Zdroj údajov: zostavené podľa údajov [29, 30]

Rozsah vedomého obmedzovania plodnosti nepriamo určujú hodnoty malého „ m “ v Coalovom-Trusselovom modeli. Čím viac sa hodnota vzdiaľuje od 0 (smerom do kladných hodnôt), tým je snaha o vedomú reguláciu veľkosti rodiny výraznejšia.

Tabuľka č. 2: Coalov-Trusselov model obmedzovania plodnosti

Rok	m
1921	0,38
1930	0,49
1950	0,85
1961	1,24

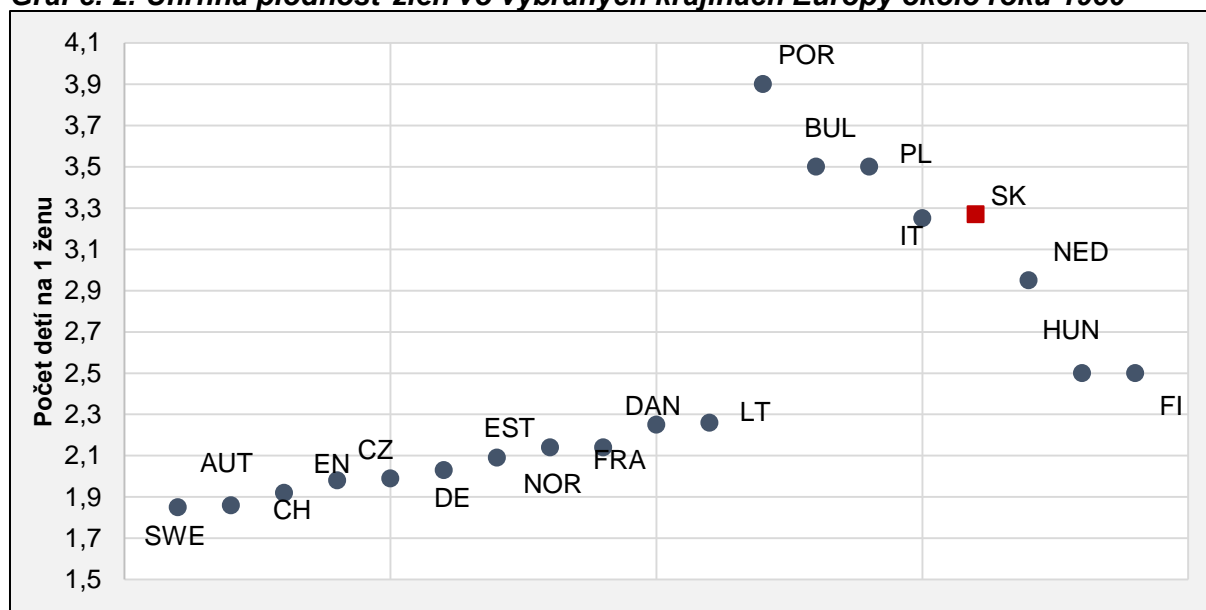
Záporné hodnoty malého „ m “ a úroveň približne do 0,3 značí žiadne, resp. veľmi slabé obmedzovanie plodnosti. V podstate až pri hodnotách nad 0,5 platí, že môžeme u sledovanej populácie hovoriť o jednoznačnej snahe vedome obmedziť veľkosť svojej rodiny.

Zdroj údajov: zostavené podľa údajov [29, 30]

V medzinárodnom porovnaní sa celkové zaostávanie Slovenska za západnou a severnou Európou prejavilo aj na hodnotách úhrnnej plodnosti v medzivojnovom období. Väčšina krajín, kde sa proces transformácie reprodukčného správania skončil alebo po prvej svetovej vojne doznieval, dosahovala úhrnnú plodnosť na úrovni prirodzenej reprodukcie (2,1 dieťaťa na ženu) alebo úhrnná plodnosť sa tam dokonca dostala pod túto hranicu. Slovensko však spolu s ďalšími krajinami východnej a juhovýchodnej Európy (a tiež niektorých populácií Stredomoria) dosahovalo výrazne vyššiu intenzitu plodnosti.

Graf č. 2: Úhrnná plodnosť žien vo vybraných krajinách Európy okolo roku 1930³

Zdroj údajov: zostavené podľa údajov [25]

6. ZÁVER

Transformačný proces plodnosti na Slovensku znamenal prechod od viacdenného rodinného modelu k menejpočetným rodinám a definitívne bol ukončený až v priebehu 50. rokov 20. storočia. V medzivojnovom období však prebehla jeho hlavná fáza, keď sa plodnosť obyvateľstva znížila o viac ako tretinu. Tieto zmeny sa prejavili vo viacerých spoločensko-sociálnych oblastiach, predovšetkým však v štruktúre rodín, ich každodenného života, ovplyvnili všetky štruktúrne charakteristiky obyvateľstva Slovenska, a keďže populačný vývoj funguje v nadväznosti, výsledky transformačného procesu plodnosti ovplyvnili celý nasledujúci vývoj populácie.

Premeny, ktoré prebehli v populácii Slovenska na konci 19. storočia a najmä počas prvej polovice 20. storočia, zmenili charakter a typológiu populácie z progresívneho na stacionárny typ, ktorý si udržiaval menšie populačné prírastky obyvateľstva.

Predpoklady na naštartovanie tohto procesu je potrebné hľadať ešte v druhej polovici 19. storočia, keď sa uskutočnili významné spoločensko-sociálne

³ AUT – Rakúsko, SWE – Švédsko, CH – Švajčiarsko, EN – Anglicko, CZ – Česko, DE – Nemecko, EST – Estónsko, NOR – Nórsko, FRA – Francúzsko, DAN – Dánsko, LT – Litva, POR – Portugalsko, BUL – Bulharsko, PL – Poľsko, IT – Taliansko, SK – Slovensko, NED – Holandsko, HUN – Maďarsko, FI – Fínsko.

a hospodárske zmeny v Uhorsku. Ich dôsledky znamenali postupne celkovú zmenu života spoločnosti, transformáciu hospodárstva, vznik nového fenoménu – vystaňholectva.

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“. Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. storočí a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

LITERATÚRA

- [1] ALEŠ, M. a kol.: Demografická príručka. Praha: Český statistický úřad, 1996. ISBN 80-7223-007-7.
- [2] BOHÁČ, A.: Otázka populační a vystěhoalectví. In: Československé vystěhoalectví : jeho příčiny, důsledky a vyhlídky. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha: Lidová tiskárna, 1928, s. 23 – 30.
- [3] BOTIKOVÁ, M.: Regulácia pôrodnosti. In: Tradície slovenskej rodiny. M. Botiková (ed.). Bratislava: Veda, 1997, s. 148 – 160. ISBN 80-224-0461-6.
- [4] DAVIS, K. – BLAKE, J.: Social structure and fertility: an analytic framework. In: Economic Development and Cultural Change, 1956, č. 4, s. 211 – 235. ISSN: 0013-0079.
- [5] Deset let Československé republiky. III. Praha: Státní tiskárna v Praze, 1928.
- [6] FALTUS, J.: Zamestnanie obyvateľstva Slovenska a priemyselné závody na Slovensku podľa uhorského sčítania k 31. 12. 1910. In: Slovenská archivistika, 1987, č. 2, s. 62 – 85. [7] FIALOVÁ, L.: Druhá fáze demografické revoluce ČSR a SSR. In: Demografie, 1987, č. 1, s. 3 – 7.
- [8] HAJNAL, J.: European marriage pattern in historical perspective. In: D. V. Glass and D.E.C. Eversley. Population in History. Arnold, Londres, 1965, s. 101 – 143. ISBN 0713151609.
- [9] HOLEC, R.: Poľnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia. Bratislava: Veda, 1991. ISBN 80-224-0212-5.
- [10] CHURA, J. A. – KIZLINK, K.: Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 2. Bratislava: Roľnícka osвета, 1939.
- [11] CHURA, J. A.: Slovensko bez dorastu? I. diel. Bratislava: Roľnícka osвета, 1936.
- [12] CHURA, J. A.: Slovensko bez dorastu? II. diel, časť 1. Bratislava: Roľnícka osвета, 1938.
- [13] LIVI-BACIL, M.: Populace v evropské historii. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2003, s. 123 – 132. ISBN 80-7106-495-5.
- [14] PAVLÍK, Z. – ŠUBRTOVÁ, A. – RYCHTAŘÍKOVÁ, J.: Základy demografie. Praha: Academia, 1986. ISBN 80-7079-188-8.
- [15] PRŮCHA, V. a kol.: Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí. Bratislava: Pravda, 1974. ISBN 978-80-87567-07-4.
- [16] PRŮCHA, V. a kol.: Hospodárske a sociální dějiny Československa 1918 – 1992. I. díl období 1918 – 1945. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2004. ISBN 80-7239-147-X.
- [17] STODOLA, E.: Štatistika Slovenska. Martin, 1912.
- [18] SVETOŇ, J.: Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.

- [19] SVETOŇ, J.: Slovenské vysťahovalectvo v období uhorského kapitalizmu. In: Vývoj obyvateľstva Slovenska: výber z diela k nedožitým 65. narodeninám J. Svetoňa. Bratislava: EPOCHA, 1970, s. 181 – 206.
- [20] ŠPROCHA, B.: Dojčenská úmrtnosť na Slovensku v medzivojnovom období. In: Slovenská štatistika a demografia, 2008, č. 4, s. 32 – 53.
- [21] ŠPROCHA, B.: Analýza úmrtnostných pomerov na Slovensku v medzivojnovom období. In: Slovenská štatistika a demografia, 2008, č. 1 – 2, s. 75 – 102.
- [22] ŠPROCHA, B.: Koncept primárnych determinantov plodnosti. Bongaartsov model a plodnosť žien z rómskych lokalít. In: Slovenská štatistika a demografia, 2011, č. 2, s. 40.
- [23] ŠPROCHA, B.: Stručný náčrt populačného vývoja Slovenska v medzivojnovom období. In: Slovenská štatistika a demografia, 2008, č. 2 – 3, s. 40 – 59
- [24] ŠPROCHA, B.: Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja. Bratislava: PÚ SAV, INFOSTAT, 2014. ISBN 978-80-89037-38-4.
- [25] ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P.: Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937. Bratislava: Stimul, 2008. ISBN 978-80-89236-50-3.
- [26] ŠVECOVÁ, S.: Rodinné formy na Slovensku. In: Tradície slovenskej rodiny. M. Botiková (ed.). Bratislava: VEDA, 1997, s. 9 – 31. ISBN 80-224-0461-6.
- [27] TIŠLIAR, P.: Organizovanie vysťahovalectva v Československej republike na začiatku 20. rokov 20. storočia. In: Mobilita a jej odraz v kultúre. Michalovce: Zemplínske múzeum, 2013, s. 7 – 20. ISBN 978-80-970048-2-8.
- [28] Van de WALLE, E.: The female population on France in the nineteenth century. Princeton, 1974. ISBN 069109360.
- [29] VEREŠ, P.: Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880 – 1910. In: Demografie, 1983, č. 3, s. 203 – 208.
- [30] VEREŠ, P.: Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 až 1980. In: Demografie, 1986, č. 2, s. 110 – 117.
- [31] ZAVŘEL, L.: Vystěhovalectví. In: Československé vystěhovalectví: jeho příčiny, důsledky a vyhlídky. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha: Lidová tiskárna, 1928, s. 5 – 22.

RESUMÉ

Proces transformácie plodnosti obyvateľstva žijúceho v 19. a 20. storočí na súčasnom území Slovenska patrí k nespracovanej téme slovenskej historiografie a historickej demografie. Napriek tomu, že máme k dispozícii vcelku kvalitné vstupné dáta, ktoré dokumentujú tento proces, doterajší výskum jasne preukázal, že bez hlbšieho archívneho bádania v súčasnosti nedokážeme zodpovedne tento proces vysvetliť.

Transformačný proces reprodukcie obyvateľstva možno označiť za jednu z charakteristických črt vývoja modernej spoločnosti, ktorý v Európe postupne prebehol od konca 18. storočia. Jeho výsledkom bola menejdetná rodina, charakteristická prirodzenou výškou plodnosti, zostarnutím populácie a prechodom k stacionárnemu typu populácie. Slovensko v tomto procese zaostávalo za západnou a severnou Európou, čo bolo výrazom celkového zaostávania vývoja spoločnosti.

RESUME

The transformation process of fertility of the population living in the 19th and 20th centuries at the present territory of Slovakia is one of the undeveloped topics of the Slovak historiography and historical demography. Despite the fact that we have all

quality input data documenting this process, the current research has clearly demonstrated that currently without a more thorough archival research we are unable to explain this process.

The transformation process of the population reproduction can be described as one of the characteristic features of the development of modern society, which gradually took place in Europe from the late 18th century. It resulted in fewer children within the families, characterized by the amount of natural fertility, ageing of the population and the transition to a stationary population. In this process, Slovakia lagged behind Western and Northern Europe, which was followed by the lag in the society's development

PROFESIJNÝ ŽIVOTOPIS

Doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD., pôsobí na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave ako garant študijného odboru muzeológia a kultúrne dedičstvo. Dlhodobo sa venuje problematike historickodemografického vývoja Slovenska v 18. – 20. storočí, ktorá sa týka nielen jeho vedeckej profilácie, grantovej činnosti, ale aj prednáškovej praxe pre študentov historických smerov a odborov štúdia. Je autorom 15 vedeckých monografií, 60 vedeckých štúdií publikovaných doma i v zahraničí, hlavným zostavovateľom edície Populačné štúdie Slovenska.

KONTAKT

pavol.tisliar@uniba.sk